

INCINTELE ORAȘELOR ROMANE DIN DOBROGEA*

VIRGIL APOSTOL**

Ne-am propus realizarea unei cercetări care să reunească, din perspectivă arhitecturală, principiile acțiunilor fondatoare în domeniul fortificațiilor antice, în general, și în particular al celor romane, cel mai consistent conservate în teritoriul studiat, în speță fortificațiile târzii. Trebuie menționat că stadiul cercetărilor în arheologia greco-romană din Dobrogea arată că tratarea arheologică a temei fortificării a constituit un subiect de studiu permanent, dar, cu câteva notabile excepții, a rămas un domeniu aproape neatins în cercetarea de arhitectură. În această privință se poate afirma că nu există până acum decât abordări tangențiale, care nu depășesc nivelul generalităților, iar cercetările specifice sunt rare.

Studiul a implicat abordarea întregului complex de particularități arhitecturale, tehnice și defensive, prin lectura și interpretarea cărora sperăm ca imaginea despre concepția romană asupra edificării fortificațiilor să-și afle o reflectare cât mai corectă și consistentă.

Cadrul geografic al studiului – zona Dobrogei

Fixarea zonei de analiză în relație exclusivă cu teritoriul administrativ actual poate fi în unele cazuri mai puțin adecvată, însă, în cazul programului fortificațiilor din *Scythia Minor*, conturarea a două zone cu manifestări bine individualizate în cadrul provinciei – zona sudică (la sud de linia descrisă de *Timogittia* – Novo Botevo) și restul provinciei (la nord de linia *Callatis* – *Zaldapa* – Gaber) – a determinat tratarea separată a spațiului dobrogean de pe teritoriul actual al României. Am constatat că sistemul defensiv folosit în zona nordică, în conturul aproximativ al Dobrogei de pe teritoriul României, nu a suportat transformări esențiale în epoca

* Teza de doctorat, realizată sub conducerea dr. Maria Alexandrescu Vianu, a fost susținută în data de 07.12.2012, la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”. Comisia a fost compusă din: dr. Monica Mărgineanu Cârstoiu, dr. Mihaela Mănucu-Adameșteanu și prof. dr. Alexandru Barnea. Lucrarea este compusă din două volume, însumând 366 de pagini, în care sunt cuprinse 88 de figuri și 71 de planșe. Volumul al doilea conține, pe lângă bibliografie, listele figurilor și ilustrațiilor, catalogul fortificațiilor studiate și un glosar de termeni.

** Muzeul Național de Istorie a României, București; e-mail: apostol_virgil@yahoo.com

romană târzie. Nu același lucru se poate spune despre fortificațiile din zona sudică. Sistemul defensiv care particularizează zona nordică a Dobrogei a fost menținut până în sec. al VII-lea p.Ch., fără să fie transformat substanțial. În schimb, fortificații precum cele ale orașelor *Dionysopolis*–Balcic sau *Agres*–Caliacra sunt transformate în secolele V–VI p.Ch., iar configurațiile defensive utilizate își declină apartenența la un program caracteristic pentru întreaga zonă balcanică. Elementele emblematice ale acestei arhitecturi defensive sunt turnurile sau bastioanele cu suprafețe fațetate, elemente absente în zona de la nord de linia *Callatis* – *Zaldapa* – *Gaber*. În consecință, analiza s-a concentrat asupra zonei nordice a Dobrogei.

Pentru perioada Principatului, informațiile arhitecturale sunt în general mult mai reduse față de cele din perioadele târzii, iar o repertoriere a caracteristicilor arhitecturale generale ale fortificațiilor din întreaga provincie *Moesia Inferior* nu ar fi în măsură să descrie decât parțial programe defensive ample, cum este, de exemplu, cel al fortificațiilor de la sfârșitul secolului al II-lea – începutul secolului al III-lea, program desfășurat în toată zona balcanică.

Identificarea zonei Dobrogei cu particularitățile defensive semnalate nu a exclus, desigur, permanenta confruntare cu acele elemente relevante ale fortificațiilor din *Moesia Inferior*, *Moesia Superior*, *Thracia* sau *Scythia Minor*, împreună cu provinciile târzii învecinate.

Fortificațiile studiate

Selecția fortificațiilor incluse în lucrare a depins în cea mai mare măsură de stadiul cercetărilor de arhitectură. Am considerat că o diagnoză nu poate fi fundamentată numai pe baza informațiilor arheologice, cunoscute din publicații ale căror lacune în descifrarea arhitecturală sunt prezentate în capitolul II – *Stadiul cercetărilor fortificațiilor*. Pentru a suplini acest gen de lacune, ne-am sprijinit pe investigații și cercetări de arhitectură concomitente cu cercetările arheologice în curs, desfășurate pe unele dintre cele mai importante situri din Dobrogea. Participările în colective de cercetare arheologică sistematică, mare parte cu rezultate încă inedite (*Histria – Zona sacră*, *Halmyris*–Murighiol, *Tropaeum Traiani*–Adamclisi, *Argamum*–Capul Dolojman¹, *Histria – Poarta mare*, *Ibida*–Slava Rusă, *Noviodunum*–Isaccea),² precum și cercetările personale dedicate exclusiv subiectului (*Histria*, *Tomis*–*Constanța*, *Callatis*–*Mangalia*) au constituit baza fundamentală de informații arhitecturale necesare studiului. De asemenea,

¹ Mulțumim doamnei Monica Mărgineanu Cârstoiu pentru că ne-a oferit posibilitatea de a utiliza rezultatele cercetărilor de arhitectură efectuate în cele patru situri menționate.

² *Histria – Poarta Mare*: cercetări arheologice – P. Damian, A. Băltăc; cercetări de arhitectură – V. Apostol; *Ibida*–Slava Rusă: cercetări arheologice – M. Iacob, D. Paraschiv, L. Bărliba, D. Aparaschivei; cercetări de arhitectură – V. Apostol; *Noviodunum*–Isaccea: cercetări arheologice – V.H. Baumann, F. Topoleanu, A. Stănică; cercetări de arhitectură – V. Apostol.

pentru studiul fortificației de la *Dinogetia*–Garvăn, am beneficiat de cercetările de arhitectură parțiale (inedite), realizate de Monica Mărgineanu Cârstoiu. În cazul fortificațiilor de la *Capidava*, *Troesmis*–Turcoaia, *Sacidava*–Muzait, *Ulmetum*–Pantelimon, *Carsium*–Hârșova, am completat prin observații personale de teren informațiile arheologice publicate, care făceau referire la datele constructiv-arhitecturale.

Așa cum am precizat anterior, repertorii ale fortificațiilor din *Moesia Inferior* sau *Scythia Minor* – cercetate sau necercetate – au fost deja făcute, acestea fiind analizate și sistematizate în funcție de criterii diverse, istorice, arheologice, epigrafice. Deși rezultatele acestui gen de investigații au constituit pentru acest studiu o bază de pornire fundamentală, ele s-au dovedit cu totul insuficiente pentru studiul de arhitectură în cazul fortificațiilor inaccesibile (*Axiopolis*–Cernavodă) sau cunoscute sumar, cum sunt cele de la *Cius*–Gârliciu, *Arrubium*–Măcin, *Beroe*–Piatra Frecăței, *Salsovia*–Mahmudia, *Aegyssus*–Tulcea, *Zaldapa*–Kaletu, Kapitan Dimitrov sau Gaber. Cu toate acestea, menționarea caracteristicilor arhitecturale ale acestor fortificații, mai mult sau mai puțin consistent subliniate până în prezent de cercetări diverse și periegeze arheologice, nu lipsesc din cadrul prezentărilor generale.

Natura fortificațiilor studiate

Sunt analizate în această lucrare toate fortificațiile cunoscute prin cercetare arheologică, fie că au aparținut unor așezări urbane, fie că au avut inițial doar caracter militar, și, mai puțin, așa numitele „fortificații minore”. Această abordare a fost necesară având în vedere că, începând cu perioada Dominatului, atât fortificațiile urbane, cât și cele exclusiv militare au configurații guvernate de principii defensive similare. Excluderea fortificațiilor militare ar fi generat, în absența cunoașterii originilor unora dintre fortificațiile așezărilor urbane din sec. V–VI p.Ch., dezvoltate pe locul bazelor militare, o sărăcire substanțială a temei tratate.

Am inclus în studiu toate acele așezări care au dobândit în perioada secolelor I–VI p.Ch. statutul juridic de oraș roman. Pentru perioada timpurie sunt analizate cetățile care ating statutul de *municipium* – *Tropaeum Traiani*, *Troesmis*, *Noviodunum*. Pentru perioada târzie, dintre cele 15 *civitates* înregistrate de Hierocles în *Scythia Minor* – *Tomis*, *Dionysopolis*, *Acras (Akrai)*, *Callatis*, *Histria (Istros)*, *Constantiana (Argamum?)*, *Zaldapa (Zeldepa)*, *Tropaeum Traiani (Tropaeum)*, *Axiopolis*, *Capidava*, *Carsium*, *Troesmis*, *Noviodunum*, *Aegyssus (Aegissos)*, *Halmyris* –, 12 aparțin teritoriului studiat. Dintre acestea, orașele grecești de pe malul Mării Negre – *Callatis*, *Tomis*, *Histria*, *Orgame* – posedă fortificații construite în epoca romană. Acestea au fost analizate pentru capacitatea lor de a evoca modul de adaptare a tipului roman de fortificare față de contextele preexistente. În absența unei extinderi a analizei până la primele forme de fortificare grecești cunoscute pe teritoriul dobrogean, înțelegerea fenomenului fortificării ar fi fost serios afectată.

Structura studiului și metoda de abordare

În primul capitol al tezei (cap. I – *Originile și evoluția sistemelor defensive în antichitatea greco-romană*) sunt puse în evidență momentele de referință ale istoriei fortificațiilor în antichitatea greco-romană. Cu acest prilej, am considerat necesară clarificarea vocabularului specific prin anexarea unui glosar. Extinderea prezentării la perioada greacă a urmărit punctarea acelor momente critice în istoria fortificațiilor care, ulterior, au avut impact direct în proiectarea fortificațiilor romane, cum este de exemplu utilizarea artileriei defensive, configurările particulare ale curtinei sau prelucrarea monumentală a unor elemente defensive. În paralel cu prezentarea originilor, a fost urmărită evoluția formelor de plan ale elementelor defensive de-a lungul perioadei studiate.

Cel de-al doilea capitol (cap. II – *Stadiul cercetărilor fortificațiilor în Dobrogea. Direcții de analiză*) prezintă stadiul cercetărilor care au avut ca obiect fortificațiile din zona studiată, filtrat din perspectivă arhitectural-arheologică. După cum am menționat, numeroase studii istorice și arheologice au tratat subiectul și i-au definit reperele istorice, fără să propună însă o abordare arhitecturală coerent structurată. În acest capitol, după notarea etapelor parcurse și menționarea lacunelor, sunt trasate direcțiile de cercetare principale propuse în acest studiu: influența grecească și, în special, cea elenistică asupra arhitecturii defensive romane; aportul artileriei defensive la structurarea arhitecturală; caracteristici arhitecturale și structurale ale elementelor defensive din perspectiva tipologiei de plan, structurii de rezistență, structurii arhitecturale; încadrările tipologice ale planurilor de cetăți; analiza raportului dintre structura urbană și fortificație.

O secțiune specială a studiului (cap. III – *Componente ale fortificațiilor*) cuprinde analiza elementelor defensive. Pentru realizarea unei imagini cât mai controlate asupra fortificațiilor din Dobrogea, am propus ipoteze de reconstituire a imaginii spațiale reale a unor componente descrise pe baza indiciilor reflectate de ruinele arheologice, chiar și atunci când starea de conservare a acestora este extrem de precară.

În prima secțiune a acestui capitol (III. 1 – *Configurația generală*) sunt prezentate fortificațiile în funcție de caracteristicile arhitecturale defensive: particularități arhitecturale ale elementelor defensive, particularități ale traseelor incintelor sau scheme de structurare defensivă particulară. Observarea acestor aspecte a generat noi interpretări cu privire la unele componente arhitectural-defensive, cu implicații asupra cronologiei relative a câtorva fortificații dobrogene, dintre care notăm: latura vestică a incintei elenistice de la *Histria*, nuanțări ale cronologiei zidului roman târziu de la *Histria*, bazate pe interpretarea detaliului special de îmbinare a turnurilor cu cortina; prezența turnului – *phourion* ca indice pentru datare sau confirmarea datării unor fortificații construite între sfârșitul secolului al III-lea și sfârșitul secolului următor.

Pentru a completa prezentarea generală a fortificațiilor cu descrierea sitului, etapele cronologice majore, listele elementelor defensive, lista tehnicilor constructive folosite, a fost anexat un catalog (cap. V – *Catalog*), care cuprinde și

planurile actualizate ale cetăților, cu indicarea notațiilor folosite, a fazelor de construcție etc. Am considerat redundantă includerea în catalog a acelor aspecte care au constituit frecvent obiectul de analiză a numeroase studii anterioare (problema localizării cetăților, a momentelor istorice asociate, a organizării lor administrative etc.).

În cea de-a doua parte a capitoului (III. 2 – *Configurația turnurilor și bastioanelor*) sunt analizate turnurile din punct de vedere al formei planului, din punct de vedere dimensional, structural-constructiv și funcțional-defensiv. Având în vedere că identificarea unor tendințe formale se poate face având ca suport observarea rapoartelor dimensionale – în general realizate pe baza măsurătorilor personale –, acestea sunt prezentate în cuprinsul uneia dintre anexele atașate studiului (cap. VI – *Anexe. Tabele*). Au fost în permanentă atenție acele elemente de logică constructivă și funcțională care pot oferi o cheie de descifrare a unor funcțiuni defensive, chiar și în cazul obiectivelor a căror lectură *in situ* a fost mai săracă în informații. Am reușit să creionăm astfel ipoteza despre funcțiunea defensivă, ca baterii de artilerie, a turnurilor denumite „mari” (în literatura de specialitate românească), existente în cazul a numeroase cetăți dobrogene și care își declină cu siguranță apartenența la un program defensiv teritorial particular pentru zona *Scythie Minor*.³

În secțiunea următoare (III. 3 – *Tipuri de porți*) sunt prezentate configurațiile defensive ale porților din Dobrogea. Pentru realizarea unei tipologii bazate pe principii defensive, analiza s-a sprijinit pe considerente de natură defensivă și pe particularități ale formelor de plan. În consecință, am scos în evidență, de exemplu, relevanța tipului cu curte interioară – *Porțile cu cavaedium* în Dobrogea. De asemenea, analiza urmelor firave ale sistemului de închidere a porților a permis o prezentare coerentă a tipurilor de închidere și a detaliilor tehnice specifice, descrise de multe ori extrem de sumar în literatura arheologică.

În continuare (III. 4 – *Curtina*) au fost analizate configurațiile defensive ale curtinei. Diversitatea tipurilor existente la fortificațiile cunoscute la sud de Dunăre (*Nicopolis ad Istrum*–Nikiup, *Marcianopolis*–Devnia), dar și din alte teritorii a determinat o orientare a analizei spre caracteristicile structurii constructive și funcțional-defensive. O atenție specială a fost acordată analizării scăriilor de acces la drumul de strajă, acestea fiind elemente fundamentale pentru realizarea unor reconstituiri realiste pentru înălțimea zidurilor de incintă și pentru celelalte elemente defensive.

Într-o secțiune distinctă (III. 5 – *Materiale și tipuri de zidărie*), structurată analog unui manual al tehnicilor de construcție, am prezentat principiile tehnice generale folosite în alcătuirea fundațiilor și elevațiilor, precum și tehnicile de construcție propriu-zise folosite la fortificațiile grecești și romane din Dobrogea. Această prezentare a oferit ocazia stabilirii unei grile realiste de analiză, având în vedere absența aproape generalizată a unui vocabular adecvat și a cunoștințelor minimale despre aparatul constructiv în publicațiile istorice și arheologice existente

³ V. Apostol, *The "large towers" of Roman Dobruja*, CaieteARA 3, 2012, 81–95.

în cercetarea românească. Una dintre consecințele acestei realități a fost și interpretarea în literatura de specialitate a urmelor arheologice ale porții aparținând epocii elenistice de la *Histria*, pentru care am pus acum la dispoziție o soluție de citire *in situ* în acord cu urmele lăsate de componentele constructive.⁴

În ultima secțiune a capitolului (III. 6 – *Sisteme defensive auxiliare*), au fost analizate caracteristicile arhitectural-constructive ale sistemelor defensive auxiliare care însoțesc fortificațiile din Dobrogea, considerând că acestea au capacitatea de a exprima, prin structurarea lor diferențiată, strategia defensivă specifică unor etape cronologice distincte.

Capitolul privitor la componentele defensive se încheie cu câteva precizări referitoare la mașinile de artilerie defensivă (III. 7 – *Addendum – Mașini de artilerie*), având în vedere rolul esențial pe care l-au avut în conceperea elementelor defensive. Deși proiectilele de artilerie au fost în număr mare descoperite în diverse turnuri ale cetăților din Dobrogea, cercetarea arheologică s-a rezumat la prezentarea lor numerică și uneori exclusiv în funcție de criterii dimensionale. Această analiză propune o clasificare generală a tipurilor de arme de artilerie și, în particular, a balistelor folosite în Dobrogea. Încadrarea tipologică – necesară estimării gabaritului dimensional și de greutate al mașinii de artilerie – a fost făcută pe baza caracteristicilor unor proiectile descoperite recent la *Ibida*, prilej cu care a fost analizată o trăsătură esențială pentru reconstituirea balistelor – greutatea proiectilului. De asemenea, informații arheologice mai vechi au fost utilizate pentru reconstituirea gabaritului dimensional al unei catapulte romane utilizate în Dobrogea.

În ultimul capitol al tezei (cap. IV – *Fortificația ca limită urbană*), reunind datele existente privitoare la structura urbanistică a fortificațiilor analizate (IV. 2 – *Fortificația și structura urbană*), sunt propuse câteva ipoteze privind configurația țesutului urban. Pentru aceasta, ne-am bazat pe evaluarea raportului dintre fortificație și structura urbanistică, așa cum a fost schițată pe baza unor cercetări mai vechi de la *Tropaeum Traiani*, *Histria* și *Argamum*⁵. Acest tip de analiză s-a dovedit necesar în cercetarea cetăților antice în general, dar este încă lacunar pe teritoriul României.

O altă problemă tratată în cadrul acestei teze (IV. 1 – *Fortificația romană – limită fizică și simbolică a așezării*) se referă la impactul în imaginea urbană a incintei fortificate. Sunt semnalate câteva elemente asupra cărora ar trebui orientată atenția: aparatul de acces cu curte interioară (*cavaedium*), elementele decorative ale porților sau prelucrările feței zidului de incintă.

⁴ V. Apostol, *The Hellenistic Gate of Histria. Remarks on its foundation system*, CaieteARA 2, 2011, 39–46.

⁵ M. Mărgineanu Cârstoiu, *Plans de Villes en Moesie Inferieure*, în *Bauplanung und Bauplanung der Antike, Diskussionen zur archäologischen Bauforschung* 4, 1983, 303–311; M. Mărgineanu Cârstoiu, M. Mănușu-Adameșteanu, *Zidul de incintă romano-bizantin de la Argamum: un tronson din curtea de est*, SCIVA 49, 3–4, 1998, 233–258.

Aceasta este o linie de studiu aproape inexistentă în tratările generale ale fortificațiilor de pe teritoriul Dobrogei. Desigur, modul de conservare a vestigiilor nu favorizează întotdeauna o astfel de investigație. Avem însă convingerea că, în pofida fragilității informațiilor oferite de vestigiile conservate *in situ*, o asemenea direcție de analiză își poate dovedi extrema utilitate pentru cercetarea arhitecturii și urbanismului antice.

